

О НЕКИМ ПРОБЛЕМИМА ИСТОРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ У XVI И XVII ВЕКУ

(Осврт на критику мојих радова)

Први број Историских записа за 1959 (год. XII, књ. XV) посвећен је четрдесетогодишњици КПЈ, а други број историји Црне Горе у XVI и XVII веку. Број посвећен историји Црне Горе у XVI и XVII веку има три основна чланка: од Г. Станојевића, Б. Петковића и Б. Недељковића.

Станојевић у свом чланку „Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку“ саопштава неке резултате свога рада у Млетачком архиву, па доноси нов, непознат материјал и исправља стара саопштења.

За питања која ће се овде расправљати од велике важности су саопштења о уговорима црногорских главара сачињеним у Котору који се односе на питање млетачких књигоноша (стр. 347, 353—354). Врло вредна су нова сведочанства о држању Црногораца у Кипарском и Кандиском рату, детаљи о сукобима скадарских санџак-бегова са Црногорцима итд.

Захваљујући том новом материјалу, у могућности сам да ревидирам једну своју ранију тврдњу.

У ситним прилозима из историје Црне Горе које сам објављивао у Годишњаку Ист. друштва Босне и Херцеговине тврдио сам да су епископ Висарион Бориловић (према Томићевим списима), потписан на акту црногорског збора из 1647 (или можда 1648),¹ и каснији митрополит Висарион Бориловић два лица, али сам исказао мисао да је митрополит Висарион Бориловић био синовац епископа Висариона Бориловића.² Сада знамо да се епископ Висарион старији звао Колиновић, па отпада моја претпоставка о сродству заснована на истом презимену.

Тај акт црногорског збора иначе је познат баш по Станојевићевом саопштењу из Томићеве оставштине. Сада Станојевић доноси факсимил. Станојевић мисли (стр. 382) да је докуменат био написан само на италијанском језику, јер није нашао текст на српском. Из факсимила се, међутим, види да је ориги-

¹ Б. Петковић датира тај акт црногорског збора пре 27 маја 1647 (стр. 461, прим. 96). Станојевић, који је имао у рукама оригинал, поново га датира почетком 1648 (стр. 382).

² *Годишњак Ист. др. БиХ VIII*, 1956, 83.

нални потпис и печат епископа Висариона исечен из оригиналног писма и накнадно слењен и уметнут у превод. Мислим да је из тога јасно да је оригинал био написан на српском.

На крају чланка Станојевић се враћа на једно спорно питање, па поново покушава да докаже да је положај Црне Горе према Турској у XVI веку био исти као у XVII, да се права и повластице Црногораца нису прошириле почетком XVII века.

Б. Петковић у своме чланку „Прилог питању турске власти над Црном Гором у XVII веку“ доноси неке податке које је црпао — као и Станојевић раније — из Томићеве заоставштине, али се ти нови подаци односе више на Брда него на Црну Гору. Ту и тамо он исправља раније саопштене податке из Томићеве заоставштине. Међутим, Петковић половину чланка посвећује критици Томићевих радова, па покушавајући да оживи тврдњу да је Црна Гора „продужетак средњевековне Зете и фактички слободна“, заступа мишљење да је старија историографија са Л. Томановићем на челу имала у својим тврдњама право. Петковић је казао неколико критичких примедба о мојим радовима, али јако опрезно. Најважнија од тих примедба је тврдња да сам дошао до „апсурдног закључка, тврдећи да је Црна Гора уживала највећу аутономију под Турском крајем XVI и почетком XVII века, у доба када су Црногорци, као што показују архивски подаци, водили оружане борбе са Турцима“ (стр. 421).

Станојевић и Петковић су узгред споменули моје радове; критика мојих радова није им главна тема. Б. Недељковић, међутим, у своме чланку „Статус Црне Горе у XVI и XVII веку“ узео је као тему „критички осврт“ на моју књигу „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“. Тиме је попуњена још једним бројем већ поприлична библиографија критика на ту моју књигу.

Редакција Историских записа је успела да искључи сваки неодмерени тон ранијих критика. Али она није могла залазити у оцену односа аутора према стварним чињеницима.

Б. Недељковић се односи врло оштро према мојој књизи и мојим осталим радовима из историје Црне Горе. Он се придружио онима који тврде да својом књигом и својим расправама из историје Црне Горе нисам допринео ништа. Све је било утврђено пре мене. Турска власт над Црном Гором у XVI и XVII веку је „несумњиво утврђена“. Томић је — по Недељковићу — доказао да је Црна Гора имала „права и повластице“, то значи аутономију, за коју је Томић утврдио да се развија крајем XVI и почетком XVII века, а то је С. Новаковић проширио утврђујући да је постојала унутрашња независност племена. Кадлец је утврдио да су црногорска племена била „влашка“, а Скок је показао да се тај статус преноси и у турско доба. Ја нисам дао друштвену структуру Црне Горе; такође нисам дао ништа о племенима вредно спомена, ни о својинским односима, сточарству итд. Недељковић каже: „У односе ЦГ и Отоманске Импере-

рије није унесено нове светлости после Томића; Ђурђев је једино прецизирао финансиске и пореске терете Црногораца и ЦГ. И после његове студије не знамо много више од онога што смо знали дотада“ (стр. 544).

Немам намеру да овде опширно браним свој рад доказујући шта сам њиме допринео.

Ипак морам нагласити да је нетачно да је С. Новаковић први пут утврдио постојање унутрашње независности племена Црне Горе под турском влашћу. Руварац цитира Макушева и Голубинског (*Montenegrina*, стр. 58) који су то рекли. Голубински изричито каже да су Црногорци у XVI и XVII веку, попут северноалбанских племена у његово време, имали унутрашњу независност и да нису допуштали да се Турци мешају у њихову унутрашњу управу (у мојој књизи цитирано на стр. 19—20). То Руварац није оспоравао, а такође је мислио да су Црногорци устајали против Турака у Кипарском, Кандиском и Морејском рату (*Montenegrina*, стр. 59). Новаковић у своме делу „Турско царство пред српски устанак“ говори о Црној Гори у XVI и XVII веку врло кратко. Он не каже ништа ново и дотада непознато. Штавише, он вели: „У нас нема извора да ближе одредимо аутономне и племенске установе Црне Горе и Брда од 1498—1718 (период турскога надмоћства), јер се у изворима овде онде помињу само поједини знаци и црте“ (стр. 206). Новаковић је дао знатно мање него што се о том питању у изворима могло тада наћи. Он је, истина, цитирао неколико података који указују на аутономију Црне Горе у XVI и XVII веку, али о њеној основи није из тих података закључивао, него је, попут Голубинског, углавном аналогичном објашњавао из познијег стања малисорских и донекле брдских племена. Али поред наглашавања племенских слобода Новаковић каже ово: „Има врло поузданих бележака и података, који сведоче да је Црна Гора у ово време (XVI, XVII и до почетка XVIII века), обично била у реду осталих турских земаља тога времена и да је обично вршила оно што су вршиле и остале области Балканског Полуострва Турцима потчињене“ (стр. 208).

Морам још нагласити да је раније Станојевић указивао на то да је С. Новаковић утврдио постојање аутономије пре мене, а да је Петковић у овом броју рекао да ја усмеравам „сав свој истраживачки рад у циљу потврђивања Новаковићевог гледишта“ (стр. 420).

У своме раду сам доказивао и чини ми се, јасно доказао да аутономија Црне Горе у XVI и XVII веку није племенска, већ да је аутономију уживала једна земља, чија једна половина није племенски уређена, па стога не претставља у својој организацији савез племена. Осим тога, ја сам још указао да је Црна Гора проширењем аутономије у XVII веку изашла из граница нормалног турског уређења. То ће ипак, изгледа ми, бити нешто

друкчије од онога што се раније рекло о унутрашњој самоуправи црногорских племена. Моји критичари, изгледа, мисле да у томе нема никакве разлике.

Раније нисам одговарао на ову тврдњу мојих критичара, јер то нисам сматрао потребним. Али сада се тврди да сам ја преузео идеју од Новаковића, а да нисам цитирао Новаковићево дело. Ја сам у својој књизи изоставио све што је написано о Црној Гори узгред и што значи понављање познатих ствари. Штавише, изоставио сам и неке расправе које се директно односе на питање о којем пишем, јер сам их сматрао као понављање познатих ствари. То сам рекао у својој књизи. Куд бих отишао кад бих баш све цитирао што је написано о проблему потчињености или независности Црне Горе у XVI и XVII веку!

Нисам имао претензију да својом књигом решим коначно питање (стр. 409 Недељковићеве критике). Напротив, написао сам: „У овом раду нису могли бити осветљени сви моменти у развоју аутономије Црне Горе; у њему има празнина, јер и мора бити према досада познатим изворима. Овде и није постављен задатак да се све реши, него да се приближимо решењу питања“... (стр. 119 моје књиге).

Недељковић каже за моју књигу ово: „Међутим, најтежи пропуст јесте потпуно занемаривање друштвене структуре ЦГ“ (стр. 546). Он то на више места спомиње. Ја сам запањен таквом тврдњом и не знам шта да одговорим осим да замолим читаоца да поново прочита моју књигу и друге моје радове. Недељковић се околио на мене нарочито што нисам наводно ништа рекао о племенском уређењу Црне Горе. У том истом броју Б. Петковић пише: „Поред потребе пажљивијег односа према подацима које за црногорску историју дају старији историчари, појављује се проблем племена, проблем који су највише обрађивали етнологи, а од историчара у последње време, изузев талентованог Бараде, највише и скоро једино Ђурђев“ (стр. 464).

Неке фразе Б. Недељковића уперене су једино на осећања читаоца. „По њему (мени) — вели Недељковић — изгледа да народ даје само борце који имају право да погину за интересе којих нису свесни“ (стр. 547). Ја сам у својој књизи на неколико места нагласио да је борба црногорских сељака против турског феудалног притиска и довела до аутономије Црне Горе и да се Црна Гора образовала „као област слободних сељака“, а да је као таква и брањена (види стр. 117 и многа друга места у мојој књизи). По мени је то основна ствар у борби црногорског народа за аутономију и њено очување у XVI и XVII веку, а један од основних услова је било јединство Црне Горе, које је територијално, а не племенско. Још сам рекао да су то територијално јединство чували феудални елементи у „војно-демократском“ унутрашњем уређењу Црне Горе, односно црква и касније црногорски спахија, и са њима везани полufeудални елементи.

Заиста се потпуно јасно види „да сам потпуно занемарио питање друштвене структуре Црне Горе“!

Указао сам само на неке моменте кривог приказивања моје књиге у Недељковићевој критици. Тога, међутим, има поприлично, али се ја не могу упуштати да их све побијам.

*
* *

Сва три споменута писца и критичара мојих радова односе ое субјективно према изворима, али не у једнакој мери.

Станојевић неће да усвоји јасно сведочанство дефтера из XVI века да не постоји у то време домаћи војвода, *феудалац*, глава читаве Црне Горе. Он ће сада истаћи да дефтери не спомињу на црногорски збор, што је важнија чињеница, а он постоји у XVI веку. „Ако нешто не пише у дефтеру — каже Станојевић — то не значи да није ни било у историји Црне Горе“ (стр. 415). Катастарски дефтери су, међутим, таквог карактера да је тешко очекивати да спомену такве установе као што је збор, али су састављачи дефтера морали уписати феудалца ако је он постојао, или би се бар морало споменути његово имање, тим пре што су кнезови спахије имали своје чифтлуке или баштине признате као тимаре или су их држали као саставне делове својих тимара. Осим тога, за турску администрацију је био важнији спахија са својим бератом него установе народне самоуправе којих је било свугде, а врло ретко су споменуте у канунамама и у улписима катастарских дефтера, онда само када је то у непосредној вези са порезима и дажбинама.

Ниједан извор из XVI века не говори о световном старешини читаве Црне Горе, али је он, по Станојевићу, постојао зато што је у претставци Црногораца из 1647 (или 1648) казано да је над Црном Гором био увек један „collonello“, па траже да то буде Черница, а при томе не веле да је спахија Мартин „collonello“. Осим тога, Станојевић неће да узме у обзир да „увек“ у писму црногорског збора из средине XVII века може да значи и од пре четрдесет или педесет година. Станојевић је у тој једној тачки субјективан и хоће да подвргне податке извора својој предрасуди.

Иначе, он исправља своје раније тврдње према овом материјалу. Међу тим исправкама има и веома важних.

Петковић је знатно више субјективан. Он одабира податке и оцењује их према својој предрасуди, па аргументе ранијих историчара, засноване на изворима, покушава „ослабити“ (стр. 457). Петковић заправо ради оно исто што су радили у полемици Руvaraц и Томић, с једне стране, и Ј. Томановић и П. Ровински с друге, односно оспорава сведочанства једних извора помоћу своје интерпретације података у другим изворима, а понекад и из истог извора (на пример у случају М. Болице).

Петковићу је апсурдан мој закључак да Црна Гора ужива највећу аутономију у првој половини XVII века, а да се тада спомињу сукоби између Црногораца и турских феудалаца. То, међутим, не закључујем ја из своје главе него такве податке дају извори. Ако неко хоће да то оспори, треба да докаже или да су подаци извора неаутентични или да таква ситуација какву описују извори није могућна. Тешко се може доказати да су подаци извора о томе нетачни. А још теже је доказати да је ситуација коју дају извори немогућна. Она само може изгледати „апсурдна“ док се не објасни компликованост ситуације. Ко познаје историју Турске крајем XVI и почетком XVII века, ко зна колико су локалне снаге тада ојачале, каквих је све сукоба било, неће се чудити што је султан признавао Црној Гори већа права него раније у време када су околни феудалци нападали на аутономију слободних црногорских сељака. Има много људи који на основу своје „логике“ називају апсурдним оно што стварни живот са својим противречностима даје.

Али се највише субјективно према изворима односи Б. Недељковић. Канун-нама из 1523 године изричито каже да је филурија уведена доласком Скендер-бега Црнојевића, а да је раније народ Црне Горе плаћао харач и давао ушгур, испенце и остале дажбине. Недељковић то оспорава. Он се позива на то да сам ја истакао да је немогућно да је читава Црна Гора била од 1496 до 1513 подељена само на два тимара.³ У својој дисертацији нисам успео да ствар разјасним, али сам касније доказао да је од 1496 до 1513 Црна Гора била хас скадарског санџак-бега.⁴ Црногорци су могли од 1496 до 1513 плаћати харач, давати ушгур, испенце и остале дажбине, иако су у Црној Гори од 1499 постојала само три тимара, једно село дато кадији и два мала тимара хришћана спахија. Недељковић, штавише, чини претпоставку да се израз „стари дефтер“ односи на дефтер који је написан за време прве окупације Црне Горе (1479—1481).

Б. Недељковић допушта себи да произвољно тумачи податке код М. Болице о Вују Рајчеву (стр. 532). По Недељковићу је немогућно да је Вују Рајчев добио *«in dominio»* (= у господство, у „државу“) од султана *«alcuni sudditi della sua villa»*, јер би тада он имао „што нема ниједан тимарник у Турској“. Недељковић је доказивао у својој докторској дисертацији (1936) како у европском делу Турске нико није могао имати својину на земљу осим султана, како спахија није имао баш никакав доминиј на тимару, како раја није била ничим везана за спахију и за тимар, како је била слободна, па извори који се с тим не слажу дају — по Недељковићу — нетачне податке који се морају друкчије протумачити него што у извору стоји написано. Недељковић се, штавише, пре тога упушта да говори о

³ *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, 33.

⁴ *Годишњак Ист. др. БиХ VII, 1955*, 26—30.

положају кнезова и примићура уопште (стр. 530—531). Да се о томе нешто каже требало би, ипак, прегледати неколико деветина дефтера, кад већ неко не верује ономе који их је прегледао.⁵ Недељковић чак не прима ни то да је докуменат о повластицама Црногораца који се спомиње првих деценија XVII века био вероватно берат дат спахији,⁶ па пише: „А затим, ти фермани нису никаква тајна. Они су уведени одн. уписани у сидил. Увек је било могућно добити од кадије оверен препис (за малу таксу)“ (стр. 534). Недељковић, ето, не само да зна да је докуменат био ферман него чак зна и да је био заведен у сидил и да су Црногорци могли добити за малу таксу оверен препис докумената о привилегијама! Збиља је чудновато што су Црногорци направили читаву узбуну кад је Вујо Рајчев склонио тај „ферман“ и што су о томе извештавали Млечиће као о важној ствари!

Има код Б. Недељковића многу таквих места; свака трећа реченица је таква. Недељковић још исмејава стварну интерпретацију текста извора, називајући је „филолошком“. Читава Недељковићева критика се састоји добрим делом у изналажењу недостатака насилу и у надмудривању. Од свега су само две примедбе на свом месту. Прва је она која се односи на то да Ђурађ Црнојевић 1494 године не узима трећину од проније Стевана Малоншића (стр. 542). То је, међутим, код мене лоша стилизација и мени није падало на памет да тврдим да је Ђурађ узимао трећину од проније Стевана Малоншића.⁷ Али је реченица јако стилизована да даје оправдање за примедбу. Друга примедба је о карактеру црногорског збора. Ту је примедбу ставио и Станојевић (стр. 411). Кад сам писао своју књигу, нисам још схватио значај црногорског збора у потпуности. Али нисам никад мислио да је он инструмент феудалне организације; напротив, мислио сам да је то установа „војне демократије“, али ја и данас мислим да су на црногорском збору у скупу главара који је доносио одлуке долазили до изражаја феудални и полуфеудални елементи. О томе ћу касније нешто више казати, а овде морам признати да моја стилизација у књизи на наведеном месту даје оправдање да ми се притише да ја црногорски збор сматрам феудалном организацијом.

⁵ Ја сам одржао реферат о образовању кнежина у Србији у другој половини XV и првој половини XVI века на Првом конгресу историчара Југославије. Тезе из тог реферата су штампане и Недељковић је учествовао у раду секције.

⁶ Ђурђев, Два прилога историји Црне Горе, *Историски гласник*, бр. 3—4 за 1956, 42.

⁷ *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, стр. 103. — Реченица гласи: „У другој повељи из 1494 године даје Ђурађ Црнојевић Стевану Малоншићу у пронију Орхаве Љути, од које он узима трећину.“ Под „он“ мислио сам Стеван Малоншић.

Субјективан однос према изворима и чињеницима доноси понекад до неочекиваних обрта. Примера ради наводим два таква случаја. Недељковић се упушта у доказивање да Црногорци нису имали војне обавезе у XVI веку, па чак тврди да се положај народа у Црној Гори погоршао у XVII веку, јер је уведена војна обавеза (стр. 536—537, 538—544). Станојевић, међутим, у својем чланку доноси нове доказе да су Црногорци и у XVI веку били мартолози (стр. 328, 330, 340—341, 411). Иначе је интересантно да Станојевићу служи постојање војне обавезе у XVI веку као доказ да су права и повластице Црногораца биле исте у XVI веку као и у XVII, па штавише да се положај у XVII веку погоршао, а да Недељковић мисли да то исто докаже непостојањем војне обавезе у XVI веку. Други пример је још интересантнији. Станојевић понавља тврдњу да је у XVI веку био један домаћи војвода од Турака признати старешина Црне Горе (истина сад мање уверено, јер допушта могућност да је старешина био владика), а доноси још један нови доказ за то да је тек у XVII веку то настало. Он доноси податке из којих се види да су уговор о млетачким књигоношама из 1578 године из Црне Горе гарантовала три кнеза преко чије је територије ишла пошта, а да је 1609 године гарантовао сам кнез *Вујо Рајчев*, иначе из извора добро познати спахија и „глава Црне Горе“ у прве две деценије XVII века.

Сада бих прешао на поједине проблеме из историје Црне Горе у XVI и XVII веку који су у споменутих чланцима поново покрени.

I

Нешто о изворима за историју Црне Горе у XVI и XVII веку.
— Преко је потребно казати нешто о изворима за историју Црне Горе у XVI и XVII веку.

Прво о писаним изворима. Поред вести М. Сануда крајем XV и првих деценија XVI века, очуваних писама Скендер-бега Црнојевића и нешто мало других извора, готово једини извори за историју Црне Горе у XVI веку јесу турски катастарски дефтери. Тек од Кипарског рата (1570—1573) почињу да се јављају у већој мери млетачки извештаји (заправо већином извештаји которских провидура). Уопште су се млетачки извештаји множили за време ратова и покрета у Црној Гори, онда када су Млечани били заинтересовани. У XVII веку међу изворима за историју Црне Горе млетачки извори долазе у први план. Важне податке даје и грађа из ватиканских архива, а постоји још и нешто домаће и турске историске грађе.

Писани извори о два основна проблема историје Црне Горе у XVI и XVII веку, о аутономији под турском влашћу и о њеној друштвеној структури, не дају за сва раздобља податке исте врсте. Извори из XVI века не дају такве податке о статусу Црне Горе да не би давали могућност за контраверзе. Писани

извори из XVII века доста јасно говоре о аутономији Црне Горе коју неки извори изричито спомињу. Иако неки детаљи нису јасни, ми данас располажемо са толико извора да можемо у главним цртама одговорити на питање какав је био статус Црне Горе у појединим раздобљима турске власти над њом. Али тих извора нема толико и тако јасних за сва раздобља да би онемогућили произвољност у тумачењу података које дају.

О друштвеној структури Црне Горе у XVI веку дају веома важне податке турски дефтери, али се мора истаћи да очувани турски дефтери који се односе на Црну Гору не дају о племенском уређењу онако јасне податке као што их дају дефтери из XV и XVI века који се односе на брдска племена. Писани извори из XVII века остављају јако великих празнина, кад се посматрају са становишта шта дају о друштвеној структури Црне Горе, иако неки од њих доносе неке важне податке. У неким битним стварима ти извори су нејасни, а нарочито мало дају о племенском уређењу. Уопште су у том погледу и извори из XVI и извори из XVII века који се односе на Црну Гору врло оскудни. То је и сасвим разумљиво, јер су ти извори већином странаг порекла.

Неки историчари мисле да се тешкоће које произилазе из напред казаног могу пребродити само прикупљањем нове архивске грађе. Јасно је да треба тражити нове изворе колико год је то могућно. Али се решење питања не може очекивати само од тога, јер, накрају, није баш ни тако сигурно да се могу наћи извори из XVI века који би нам давали јасне податке за решење питања. „О Црној Гори до почетка Кипарског рата — вели Станојевић — нема значајнијих извора, ни у Венецији ни на другом месту“ (стр. 336).⁸ Станојевић је, изгледа, заборавио на турске катастарске дефтере, или их не сматра значајним изворима. Али ако нема нових значајнијих извора о Црној Гори из XVI века у архивима где је Станојевић радио, мало је вероватно да ће се наћи на другој страни. У турским архивима, према моме знању, нема катастарских дефтера који се односе на Црну Гору осим оних које сам ја цитирао. Можда ће временом искрснути још који дефтер, али то не зависи од нашег рада. Могло би се можда наћи нешто у *mühimme* дефтерима који садрже одлуке Царског дивана. Очувана серија тих дефтера почиње од средине XVI века. Ја не очекујем да би ти дефтери дали нешто значајније за историју Црне Горе у XVI веку, осим што би можда донекле разјаснили кад је Црна Гора припадала којем сандаку. Могло би се очекивати да за XVII век буде у њима и значајнијих података који се односе на Црну Гору. Међутим, изучавање тог материјала захтијевало би дужи рад, посвећен само

⁸ Ово је превише категоричка тврдња и за архиве у којима је Станојевић радио.

том проблему.⁹ Ако би се у тим књигама можда и нашло понешто што се односи на статус Црне Горе у XVI и XVII веку, не може се очекивати да би се нашло и нешто значајно што би говорило о њеној друштвеној структури осим можда покоји податак.

Ми морамо рачунати са оним што имамо. Оскудица извора о историји Црне Горе у XVI и XVII веку није таква да решење треба једино да очекујемо од налаза нових извора. Савремени писани извори које имамо на располагању не само да дају основу за приказ стања у Црној Гори у XVI и XVII веку него представљају главно упориште за оцену других извора сазнања о историји Црне Горе у XVI и XVII веку. Ти други извори сазнања су: народна традиција као историски извор, аналогije са положајем других сличних области под турском влашћу и резултати етнографског испитивања, а морају бити узети у обзир и природни услови развјетка и промене код њих.

Моји овде споменути критичари говоре доста о народној традицији која се односи на историју Црне Горе, али се у њиховим делима и критикама мало може наћи закључака на основу података народне традиције.

Г. Станојевић једино цитира млетачки архивски материјал. Тако он ради и у осталим својим радовима, па употребљава углавном материјал који је сам обелоданио.¹⁰ Народна традиција служи у његовом доказивању само ради тога да се покаже да је постојала иста аутономија у Црној Гори у XVI и XVII веку, да се положај Црне Горе није мењао у току та два века.¹¹ Традиција црногорског народа из XVII века — по њему — је јасна и чиста, без литерарних примеса, па не постоји ни владичанска ни гувернадурска варијанта те традиције.¹² Та „традиција“ која се налази у једном акту који је писао владика, а за који се не зна да ли су његов садржај знали главари, цитира се, а не води се рачуна о конкретним подацима стварне народне традиције.

Б. Петковић је такође потпуно везан за писане изворе; код њега се народна традиција јавља једино у виду „података које за црногорску историју дају старији историчари“ (стр. 465).

Б. Недељковић нарочито наглашава потребу проучавања народне традиције (стр. 510) и резултата добијених на основу њеног проучавања. Али у свом раду и у својој критици не води много рачуна о конкретним подацима народне традиције. Он не

⁹ Недељковић пише: „Нажалост, Ђурђев као турколог сем пореских дефтера није донео неки нов материјал који би у односе црногорско-турске бацили јасну светлост и тако попунили празнине у нашем знању“. Остављам то без коментара.

¹⁰ Због тога се догађа да превиђа неке прворазредне изворе и најкрупније чињенице из XVI века.

¹¹ Чланак Г. Станојевића, стр. 415—416.

¹² Исто, стр. 416.

узима — да наведем примера ради — у обзир оно што каже Петар I о заузимању Ријеке, као што не узима ни друге податке народне традиције о држању „потурица“, него тврди да муслимани Црногорци у XVI и XVII веку нису претстављали никакву опасност за положај Црне Горе. То исто тврди и Станојевић. О томе ћемо касније нешто рећи.

Романтичари у нашој историографији су прецењивали народну традицију као извор, док се критичка школа односила, може се рећи, са нишодаштавањем према народној традицији као историском извору. Етнолози и данас у приличној мери поступају као што су поступали романтичари.

Народна традиција мора бити посматрана као и сваки други историски извор, па се као извор мора оцењивати колико је веродостојна и докле јој допире веродостојност. Осим тога, њени подаци морају бити интерпретирани подацима других извора.

Као општи резултат својих испитивања могу рећи да традиција брдских племена допире својом веродостојношћу до друге половине, па чак и до прве половине XV века.

То потврђују писани извори. Прве војводе у Пиперима које зна народна традиција уписане су у дефтер из 1497 године.¹³ Традицију Бјелопавлића потврђује дефтер за Херцеговачки санџак из 1477 године, јер је уписан војвода Радослав и синови његове браће Радила и Николe. У истом дефтеру се налази спомен познатог ровачког војводе Вуксана и морачког војводе Божића.¹⁴ Ако на сличан начин упоредимо народну традицију Старе Црне Горе, видеће се да она не зна за личности које се спомињу крајем XV и почетком XVI века у домаћим млетачким изворима нити за личности које су уписане у дефтере. Његуши, на пример, не знају међу осталима ни за војводу Алексу Божидаровића, кнеза од Његуша, који је имао огроман углед и вероватно био спахија.¹⁵ Она даје јако мало података за XVI век, па чак и понешто што се сачувало од заборава пребације у време Ивана Црнојевића.¹⁶ Са нешто већом сигурношћу она допире до XVII века. Али то не значи да оно мало веродостојних вести које је сачувала црногорска народна традиција из XVI века нема вредности. Традиција народа Старе Црне Горе која се односи на крај XVII и на XVIII век знатно је веродостојнија.¹⁷

¹³ *Радови Научног друштва БиХ II* (1954), 210—211.

¹⁴ Ови су подаци из дефтера за Херцеговачки санџак из 1477 год. (*Başvekelet arşivi — Tarih defter. № 5*). Те податке ћу објавити у идућем броју Историских записа.

¹⁵ Ердељановић, *Стара Црна Гора*, 464. — Постоје Алексића Њиве у Доњем Пољу, али народ не зна који су то Алексићи (исто, стр. 333). — О томе да је војвода Алекса Божидаровић био спахија види: *Радови Научног друштва БиХ II*, 214.

¹⁶ На пример, насеље Врела се приписује Ивану Црнојевићу, а то се догодило за време Скендер-беге.

¹⁷ Види моју књигу стр. 180, прим. 1.

Из писаних извора се јасно види да су Црногорци још у XVIII веку знали какав је положај Црна Гора имала у XVII веку. Сасвим се лако констатује да црногорска традиција из XIX века није очувала неискварено сећање на стварно стање у Црној Гори у XVI и XVII веку. Стога историчар мора бити критичнији према црногорској традицији него према традицији брдских племена, али то није разлог да податке проверене народне традиције и из Црне Горе не употреби.

Мора се нагласити да су Голубински, Новаковић и други закључивали о статусу Црне Горе под турском влашћу у XVI и XVII веку из понижег стања малисорских и брдских племена. То исто ради и Б. Недељковић (стр. 523, 541 и др.), а Б. Петковић хоће из општег односа малисорских, брдских и црногорских племена према Турцима да закључи о односу Црне Горе према Турској у XVII веку (стр. 421), па из тога уопште о односу Црне Горе према Турској у XVI и XVII веку. Стога он и доноси доказе о независности брдских и малисорских племена у XVII веку (стр. 421—440). То је методски поступак по коме се узима за претпоставку оно што треба доказати, јер треба прво доказати да је Црна Гора у XVI и XVII веку имала исто унутрашње уређење као брдска и малисорска племена, па тек онда то може бити основа за закључивање аналогичама. Јасно је да податке о стању и положају Црне Горе у XVI и XVII веку морамо тражити првенствено у савременим писаним изворима и у тим изворима провереној народној традицији. А ако нешто и треба објаснити аналогичом, онда мора бити доказано да је друштвена основа подједнака. Овим не кажем да положај брдских племена не долази никако у обзир при решавању положаја Црне Горе у XVI и XVII веку.

Процес образовања и развитка кнежина је општа појава у српском народу у XV и XVI веку, а племена су резултат истог процеса. Турски дефтери о томе доносе огромни материјал који се односи на све наше крајеве. Преко је потребно установити опште појаве при томе, као што је нужно испитати специфични развитак појединих области. Власи у Смедеревском санџаку из средине друге половине XV века били су тек досељени сточари, и то добрим делом из области где су се образовала племена (ту и тамо то изричито стоји записано у дефтеру). Они су собом носили своје уређење. Понешто што за турске пописиваче са пореског и административног становишта није било од важности у исконској области тих сточара, па нису забележили, постало је у земљорадничким областима од важности, па се налази забележено у дефтеру.

Ја посматрам аутономију Црне Горе као један од облика кнежинске и племенске самоуправе која је постојала у свим областима где је живео српски народ под турском влашћу у XV и XVI веку, а та самоуправа је — као што се зна — у мно-

тим крајевима живела до XIX века. Та самоуправа се формирала на оживљавању патријархалних облика живота који су се сеобама проширили по читавом српском народу. Али су ти облици самоуправе у појединим крајевима били различити, јер су и прилике биле различите.¹⁸ Јасно је да је онда преко потребно упоредити све те области, или бар најкарактеристичније међу њима, да би се добиле опште одлике, а то је потребно и ради тога да би „поједини знаци и црте“ — да се изразим Новаковићевим језиком — који се јављају у савременим изворима о положају и друштвеној структури Црне Горе у XVI и XVII веку били јаснији. Тако се опште појаве и изворима проверене паралеле о самоуправама под турском влашћу јављају као средство за објашњење оскудних података извора о положају и друштвеној структури Црне Горе у то време. То се — разуме се — мора „десет пута вагати, па тек онда отсећи“, а не без икаквог проверавања направити закључке на основу просте аналогije.

Оно о чему се највише говори то је да нисам узео познату племенску структуру Црне Горе из XVIII и XIX века и односе међу племеницима као извор за сазнање стања Црне Горе у XVI и XVII веку. При томе су моји критичари помало надували до извесне идеализације племенску демократизацију у Црној Гори уопште.¹⁹ Заправо, Недељковић и неки ранији моји критичари нису формулисали примедбе онако како сам ја ставио напред, него су рекли да ја нисам узео у обзир друштвену структуру Црне Горе, сматрајући да је она била иста у XVI као и у XVIII веку. То пребацивање би имало смисла за брдска племена, јер извори указују да је код њих већ у XVI веку постојала образована племенска територија као посебна и од других племена независна целина и да се створила племенска структура која се углавном као таква одржава до XIX века.²⁰ Међутим, Црна Гора у XVI и XVII веку није била посебна племенска целина, па чак није била ни савез племена, јер су у њен састав улазиле нахије за које је потпуно јасно да нису ни онда ни касније имале племенско уређење. У XVIII веку је Црна Гора, смањена на племенску територију, збиља била савез племена. Осим тога, није ни најмање сигурно да су чак и у Катунској Нахији у XVI веку била онаква племена каква су постојала у XVIII веку. То важи и за својинске односе.

¹⁸ У неколико својих радова сам расправљао поједина питања народне самоуправе под турском влашћу, нарочито у XV и XVI веку. Своје резултате најпотпуније сам досада изнео у чланку „Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена“ (*Радови Научног друштва БиХ II, 1954*) и у приказу историје српског и црногорског народа под турском влашћу у XV, XVI и XVII веку у *Историји народа Југославије*.

¹⁹ Ја не поричем постојање „војне демократије“ у Црној Гори тиме што тврдим да она није без извесних друштвених класних примеса.

²⁰ Види моју расправу „Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена“.

Из сведочанства докумената о сукобу манастира на Цетињу са Хумцима из 1638 године види се да Хумци нису имали своје земље него да су „работали баштине црквоне“ и „давали доходак четврту“, да су покушали да преотму те баштине од манастира, али су спор са манастиром изгубили, па су остали и без оних земаља које су дотле „работали“. На молбу Хумаца владика им је дао друге земље да раде „на шесту“. У XVIII веку су Хумци посели добар део црквених земаља и претворили их у своје. Приликом сеобе три рода Хумаца у Русију продали су три четвртине те земље војводи Николи Мартиновићу, који је касније то продао манастиру. Род Хумаца који је остао задржао је једну четвртину те земље.²¹

Још бих навео један интересантан податак. „Иначе данас у народу нема — пише Ердељановић — никаквих непосредних и поузданих успомена о томе да ли су старе Цуце имале кадгод у планинама које су у северном делу њихове старе области или на њеним међама (Тисовац, Гука, Врљерог, Чумојевица, Пусту Лисац и његови огранци итд.) опште племенске комуне. Казује се само толико да је радна земља у тим планинама била одавно издељена, а да су шуме сматране заједничком својином и да се свако село служило оном шумом која му је била најближа“. А даље вели: „Кад су Цуце у почетку XVIII века истиснуле Турке из предела око Трешњева и даље на северу, оне су цело то земљиште сматрале за племенски комун и кад год се због четничког ратовања могло тако су га и искоришћавале. И данас се после свега тог насељавања и дељења племенске комунице међу братствима одржало прилично комуна: за Вељоцуце (односно за поједине њихове групе) у планини Пустом Лисцу, Ненади и Дрошкорици, а за Малоцуце Алуге (до Пустог Лисца) и Вите Стијене“.²²

Кад постоје такви подаци и кад постоје други подаци који указују да је у XVIII веку настао пуни развитак племена у Црној Гори, не може се друштвена структура Црне Горе из XIX века једноставно преносити у XVI век. То не значи да познато стање и терминологија из XIX века не могу помоћи приликом објашњења података у изворима XIV и XVII века. Али је ту потребна бар онолика опрезност какву захтева објашњење аналогијама.

Пут који предлаже Б. Недељковић, односно пут којим су ишли досадашњи истраживачи, за закључивање какав је био положај и друштвена структура Црне Горе у XVI и XVII веку, изгледа једноставан и раван и на дохвату руке, али је он стварно странпутица.

Моји критичари говоре о прворазредним и другоразредним изворима са становишта формалистичке оцене. Прворазред-

²¹ Види Ердељановић, *Стара Црна Гора*, 305 и Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори*, 72—76.

²² Ердељановић, *Стара Црна Гора*, 724—725.

ни извор је онај за који критика утврди да је веродостојан и да даје тачне податке. За XVI век акт црногорског збора из 1647 (или 1648) није прворазредни извор, па се он чак критички мора посматрати и за XVII век. То, разуме се, у погледу питања шта он сведочи о аутономији Црне Горе под турском влашћу, а не у питању шта су Црногорци постављали као услове да пређу под власт Млетака, у чему је, разуме се, тај акт прворазредни извор.

Сајфрид је још какав извор за питање шта се знало у Европи о Црној Гори крајем XVII века. Ја сам само доказивао и, мислим, доказао да главни извор који је навођен за доказ да је Црна Гора била независна земља не каже то, него да његов текст има друго значење, да он каже да је Црна Гора тада имала аутономију и да зна каква је то аутономија била, узевши све сличне аутономије у Турској укупно (стр. 92 моје књиге). Још сам казао да је Сајфридово саопштење од огромне важности, „јер ће нам оно помоћи да утврдимо карактер аутономије Црне Горе под турском влашћу“ (стр. 89 моје књиге). Сајфридово саопштење је зближа у том погледу и помогло. У време кад сам писао своју књигу располагао сам са мало грађе за решење тога питања.

„Иако је Сајфридово писање о „слободи“ Црногораца другоразредни историски извор за питање третирања „слободе“ народа Црне Горе — пише Станојевић (стр. 409) — његово писање у основи је тачно. Али без обзира на методски поступак, Ђурђев је дошао до тачног закључка да Црногорци уживају „слободу“, као марголози или друге наведене групе“ Испада да ми се мора пребацити лош методски поступак због тога што сам на основу окупне грађе дошао до тачног закључка. Мислим да је обратно тачније. Лош методски поступак јесте кад се на основу обимне грађе дође до погрешних закључака.

II

Постоје ли фазе у развоју аутономије Црне Горе под турском влашћу? — Моји критичари „оспорили“ су да постоје фазе у развоју аутономије Црне Горе у XVI и XVII веку. На тврђење. Б. Петковића да Црна Гора у XVI и XVII веку није била турска провинција ни царски хас, него је била „продужетак средњевековне Зете и фактички слободна, онако како говори народно предање и старији историчари“, не могу се осврнути, јер је једини доказ за то што однос потчињености Црне Горе у XVII веку није био сталан, па да се на основу докумената из XVII века може „с добрим разлозима претпоставити да је слично могло бити и у XVI веку“ (стр. 464). Кад „добри разлози“ нису наведени, не можемо ништа рећи.

Недељковић тврди да је аутономија Црне Горе под турском влашћу постојала одмах после признавања турске власти (1496),

да је аутономија прво била већа, па да се положија погоршао до-ласком Скендер-бега и касније у XVII веку. Његови аргументи су ово: 1) податак канун-наме у дефтеру из 1523 године по коме су Црногорци плаћали раније харач, давали ушур, испенце и друге дажбине не односи се на период од 1496 до 1513 него на период турске окупације Црне Горе 1479—1481; Црногорци су одмах после 1496 имали статус филиуриција; немогућно је да су два тимара обухватили читаву Црну Гору (стр. 515—516) и 2) подаци код М. Сануда показују да је Црна Гора посебна област, да има свој збор који доноси одлуке шта ће се предузети поводом наређења санџак-бега.

Морамо се осврнути на тврдњу да се текст канун-наме из 1523 не односи на период од 1496 до 1513. Цитираћемо текст канун-наме, али сада у нешто друкчијем, буквалнијем преводу. Ево почетка канун-наме:

„На овај начин је Скендер-бег, санџак-бег споменуте ливе, саставио и написао дефтер: „Пре овога,²³ када је лива Црна Гора заузета, па кад је пописана и дефтер начињен, били су наметнути ушур, харач и испенце. Како је споменута лива непроходна и кршевита земља, па раја није у могућности да даје ушур, харач и испенце и друге дажбине, на сваку кућу и баштину наметнуто је педесет и пет акчи по влашком обичају. Од тога је одређено тридесет и три акче за царску благајну на име харача, по двадесет акчи санџак-бегу на име ушура и испенце, а две акче за царске слуге које долазе да скупљају главарину“

Канун-нама из 1523 године наводи речи из дефтера који је Скендер-бег дао начинити раније, по свему јасно, одмах приликом свога именовања за санџак-бега.²⁴ Текст канун-наме је несумњив; до Скендер-бега Црногорци су плаћали харач, давали ушур, испенце и остале дажбине, а за време Скендер-бега уведена је филиурија. У канун-нама постоји текст који указује коме су Црногорци у то време давали феудалне дажбине. „Од двадесет акчи — стоји у канун-нама — које су одређене санџак-бегу, десет акчи је уместо испенце, па се узима у време испенце, а десет акчи је уместо ушура и узима се у време жетве“. Ово је такође очигледно текст из првог дефтера који је дао написати Скендер-бег. Да је санџак-бег узимао феудалне дажбине од Црногораца у периоду од 1496 до 1513 доказао сам у своме прилогу „Колико је тимара било у Црној Гори на почетку турске владавине“ (*Годишњак Ист. др. БиХ VII*, 1955, 25—28). Ту сам такође указао да су хаса земље Црнојевића (добра Црнојевића) биле од 1496 до 1499 у поседу Стевана

²³ Bundan evvel буквално значи пре овога, пре тога.

²⁴ У једној својој расправи извршио сам анализу шта у тексту канун-наме из 1523 год. припада канун-нама Скендер-бегова дефтера (*Годишњак Ист. др. БиХ VII*, 1955).

Црнојевића и да су зато посебно уведене.²⁵ Та је добра Фируз-бег 1499 узео себи, па су се она водила и после тога као добра Црнојевића.

У том чланку сам написао ово:

„После бекства Ђурђа Црнојевића из Црне Горе 1496 Турци су припојили Црну Гору својим земљама, одмах пришли пописивању и дефтер завршили пре марта 1497 године. Али у то време био је још у Црној Гори Стеван Црнојевић. Он није био више вазални владар као раније његов брат Ђурађ, него подложник скадарског санџак-бега Фируза. Скадарски санџак је био гранични санџак. Фируз-бег као крајишки командант спроводио је непосредно политику османске државе према Црној Гори, и непосредно пре коначног пада Црне Горе под турску власт и после тога. Због такве ситуације су добра Црнојевића, осим млинова, у први попис Црне Горе уписана као „хаса“ (тојест као добра Стевана Црнојевића). Мислим да је такође природно што је у то време у дефтер уписано педесет и три муселема (кнеза) и два спахије хришћанина, а од муслиманских тимара уписан само кадијин тимар, односно што је било само три тимара. Године 1499 Фируз-бег је припојио Црну Гору Скадарском санџаку. Чињеница што је Црном Гором после тога управљао „војвода Црне Горе“ као санџак-бегов заступник говори за то да је огромни део феудалних дажбина припао санџак-бегу. То још показује да је Црна Гора и после 1499 године била посебна област, иако је припојена Скадарском санџаку, и да је тај „вилајет“ у своме статусу садржао много тога старог.

Такав положај Црне Горе није нешто сасвим изузетно за Скадарски санџак. Слична ситуација је била у исто време код неких брдских и малисорских племена, чије су феудалне дажбине припадале санџак-бегу, а Пипери су уписани 1497 године са три хришћана спахије“ (стр. 28).

Врло радо ћу допунити то што сам рекао још истицањем да је очувана установа локалне самоуправе, што се оличава нарочито у општем црногорском збору. Али то није тако изузетно као што се истиче. То је „привремена вилајетска управа“ — како је то стање добро назвао Х. Шабановић — у којој редовно постоји мање или више изражено двовлашће.

Сигурно је да је тек доласком Скендер-бега Црна Гора постала филурициска област. Тврђење да су сви Црногорци и пре тога били филуриције нема никаквог ослоња у изворима. Увођење филурије је мењало из основа статус Црне Горе. Тиме се нормална привремена вилајетска управа претворила у царски хас који претставља област филуриција (односно слободних сељака).

²⁵ Види још и мој прилог „Хаса земље Црнојевића у дефтерима XVI века“ (*Годишњак Ист. др. БиХ VIII, 1956, 69—76*).

„Којим се разлозима Порта руководила — пише Станојевић (стр. 412) — да Црну Гору издвоји у посебан санџак на челу са Скендер-бегом, изданком последње владајуће династије у Црној Гори, и Црногорце огласи филуриџијама, засада је тешко утврдити. Неколико отпора Црногораца скадарском санџак-бегу прије доласка Скендер-бега не могу се узети као главни разлог за ову одлуку Порте“ Устанака је било и казније, истиче Станојевић као доказ да није разлог за именовање Скендер-бега и увођење филуриџа била жеља да се умири народ.

Један од устанака народа Црне Горе претходи самом именовању Скендер-бега. Сасвим је близу памети закључак да је уведена филуриџа и именован Скендер-бег за управника зато да се умири народ.

Станојевић наводи — по Сануду — да је дошло 1519 и 1520 године до великих побуна Црногораца и сукоба са санџак-бегом. О тим побунама има вести и у писмима Которана.²⁶ Отпор народа је трајао и после тога (новембра 1521).²⁷ Али чиме се на крају завршио? Црногорци су послали своје људе султану да се жале на „зулум“ Скендер-бега. Због тога су послати чиновници који су имали да испитају стање и да направе нов дефтер. Тако се родио дефтер из 1523 године у чијој канум-нами стоји све ово што смо напред казали. Подаци о тим сукобима, а нарочито завршетак, пре говоре за то да су Турци 1513 године направили компромис са отпором народа него против тога.

Док Недељковић тврди да није било војне обавезе Црногораца у XVI веку и из тога хоће да оспори да се аутономија Црне Горе проширила у XVII веку, Станојевић утврђује да су Црногорци били у XVI веку мартолози. „Кад не бисмо имали нове грађе — пише Станојевић (стр. 411) — на основу које можемо јасно закључити да Црногорци у XVI веку уживају широке повластице, које им Ђурђев признаје тек за XVII вијек, и на основу досад познатих докумената, могло би се закључити да су Црногорци мартолози и да као такви уживају она права и повластице које су познате за мартолозе уопште“.

То, међутим, није никакав доказ, јер граничарска област је могла имати прво мања па после већа права и повластице. Само није тачно да ја кажем да Црногорци нису имали повластица у XVI веку. Напротив, ја сам указивао увек да су Црногорци уживали „мартоლოსке“ (= филуриџиске) повластице у XVI веку. Увек сам говорио да су се филуриџиске повластице развиле крајем XVI или, још вероватније, почетком XVII века у праву аутономију.

²⁶ Види први прилог С. Мијушковића у прошлом броју (стр. 549—553). Мијушковић не цитира Сануду.

²⁷ Види моју књигу стр. 45.

Основа те промене било је претварање филурије у данак отсеком, потпуна унутрашња самоуправа, коју су Турци признавали, са самоуправним органима који су добили на значају и именоване једног домаћег главару за читава Црну Гору са титулом спахије. Те су повластице формулисане у документу издатом од султана, а по свему изгледа да је то био берат дат спахији.

„Турци у Црној Гори — пише Станојевић (стр. 417) — нијесу организовали никакву власт. Она је остала у рукама домаћих самоуправних органа. Плаћање утврђеног данка није доказ власти него потчињености. Турска власт интервенише само онда ако јој се неко обрати. А правило је не обраћати се турским властима. И на крају оно што је најбитније. Сваки Црногорац је власник своје имовине, било дате као породичне, сеоске, кнежинске или у другим формама колективне својине“.

Човек се мора сложити да плаћање утврђеног данка није доказ власти него потчињености. Али којим се то изворима доказује да је Црна Гора у XVI веку плаћала харач и давала ушур, испенде и остале дажбине? Од доласка Скендер-бега Црнојевића плаћали су од куће и баштине филурију, а плаћали су различите суме и давали дажбине санџак-бегу за држање хаса земаља. Сума коју је Црна Гора давала на име филурије повећавала се према повећању броја кућа, а 1570 је повећана и сама филурија. Порезе („добро царско“) су купили „падишахови робови“. Тако стоји у изворима које имамо, а чиме се њихови наводи могу побити, кад су очигледно рађени на терену? Напослетку, зашто да их побијемо и из којих разлога!

Станојевић непрестано понавља како је аутономија Црне Горе у XVI и XVII веку била иста и како је одлика те аутономије плаћање утврђеног данка, иако дефтери из XVI века јасно показују да се филурија плаћала од куће и баштине, а постоји један дефтер који јасно показује да се она тако и скупљала. Станојевић мисли да може тврдити да постоји у XVI веку световни главар читаве Црне Горе који је „феудални елеменат“, иако није уписан у споменуте дефтере, јер постоји и црногорски збор у XVI веку, а није споменут у дефтерима. А шта ћемо са овим сведочанствима која су изричито наведена у дефтеру? Станојевић треба да докаже да дефтери из XVI века нису веродостојни извори и да подаци нису у њима тачни.

У прошлом броју Историских записа објављен је један докуменат од велике важности. То је одлука которског провидура из 1692 о накнади за раније исплаћени харач у име црногорског збора скадарском паши (стр. 560—561). Тај харач је плаћен пре 1688 године — како то тачно истиче његов издавач Мијушковић. То је једва једном сигуран доказ да су Црногорци у XVII веку плаћали отсеком и да је ранија обавеза да се плаћа од куће прешла у обавезу читаве земље. Овде се види да су на

крају претставници цркве постали одговорни пред турским властима за плаћање харача. То се потврђује и тиме што је скадарски санџак-бег 1684 године тражио од владике Рувима да скупи данак који је износио 6.000 реала.²⁸ Почетком XVII века, колико се даде закључити, то је била дужност спахије²⁹, а раније, у XVI веку — како сведоче канун-наме — „царско добро“ купили су „робови царски“, а кнезови им помагали.

Из свега је јасно да је филурија у XVI веку до 1570 године теретила сваку кућу и баштину. *Иако су постојале на филурицској основи у Црној Гори у XVI веку кудикамо веће повластице него у другим крајевима, ипак филурицки статус Црне Горе није изашао из својих оквира. У XVII веку он је очигледно изашао.*

Не знам откуд се може тврдити да су Црногорци уживали „мирно и спокојно своје повластице“ у XVI веку, а да су оне тек угрожене у XVII веку, што тврди Станојевић (стр. 416), кад се у исто време истиче да нема значајнијих извора за XVI век историје Црне Горе (стр. 336 — мисли се, разуме се, на период после Скендер-бега).^{29а} Међутим, у време када има значајнијих извора после Скендер-бега (а њих ипак има), они говоре о истим појавама које Станојевић оглашава у XVII веку као „напад на аутономију“. Народна предање забележено у историји Петра I говори о турском поседу Ријеке уз помоћ потурчењака после смрти владике Никодима (око 1540 г.). То се слаже са подацима из дефтера.³⁰ Касније су неки турски војници са Ријеке посели имања манастира, па је Цетињски манастир то касније морао откупити.³¹ Из једног фермана из 1568 или 1578 и бујуруддије из 1576, турских докумената очуваних у старом нашем преводу, види се да су људи из Жабљака посели риболове који су били манастирска имања.³² Калуђери Комског и Врањинског манастира потужили су се султану 1575 године да спахије од црквених имања траже десетину.³³

²⁸ Ј. Томић, О црног. устанку у почетку Мор. рата; *Летопис МС* 218, 57.

²⁹ Види моју књигу стр. 108 и *Ист. гласник* бр. 3—4 за 1956, 46.

^{29а} „Из свих досад познатих података јасно је да се Турци више мијешају у унутрашњи живот народа Црне Горе у XVII него у XVI вијеку“ — пише Станојевић (стр. 415). Из података из XVI века после Скендер-бега се види да су Турци повећали филурију од куће 1570 године и да су „царски робови“ скупљали порезе. Осим тога се из дефтера из 1570 виде први чифтлуци.

³⁰ Види мој прилог „Ријека у XVI и XVII веку“ (*Годишњак Ист. друштва* VI, 1954).

³¹ Томић, *Политички однос...* Глас LXVIII, 70, прим. 128.

³² Види мој прилог „О одласку црногорског владике Пахомија у Цариград“ (*Историски часопис* II, 135—143).

³³ Х. Хаџибеговић, Турски документи у Државном музеју на Цетињу, *Ист. записи* VIII, књ. XI, 117—118.

Као што се види, извори не показују да су Црногорци у XVI веку „мирно и спокојно уживали своје повластице“ Напротив.

Још да поново укажемо на то да је Станојевић донео нов доказ да је један домаћи главар читаве Црне Горе именован тек крајем XVI или, још вероватније, почетком XVII века. Он доноси податке да су уговор о млетачким књигоношама гарантовала 1578 три кнеза, а да је 1609 гарантовао сам Вујо Рајчев.

Уговор и писмо Вуја Рајчева указују да би могла бити тачна претпоставка Ј. Ердељановића да се вест о наводном цетињском кнезу спахији Вују који се спомиње са сином Марком у извештају которског провидура од 13 октобра 1609 односи на Вуја Рајчева из Љуботиња.³⁴ Ако је то тачно,³⁵ онда отпада претпоставка да је неко пре Вуја Рајчева био спахија, што сам ја узимао раније, па даје други значај и Болничном сведочанству да је Вујо Рајчев добио од султана имање и титулу спахије.

Мислим да је јасно да су тврђења да је Црна Гора под турском влашћу имала иста права и повластице у XVI веку као у XVII, па штавише и већа, без ослонца у фактима које дају извори.

III

О друштвеној структури и карактеру аутономије Црне Горе у XVI и XVII веку. — О својинским односима у Црној Гори у XVI веку у стању смо да кажемо доста ствари на основу турских дефтера из XVI века.

Станојевић каже да је најбитније у одликама аутономије Црне Горе то да је сваки Црногорац био „власник своје имовине, било дате као породичне, сеоске, кнежинске или у другим формама колективне својине“ За XVI век не води рачуна о неким чињеницима. Црногорци су самим оглашењем филурицијама, односно слободним сељацима, постали „власници своје имовине“ Они су поседовали куће са окућјем („зградом“),³⁶ а неки су имали и баштине и нека друга имања. Али су они као слободни сељаци у XVI веку били појединачно порески обвезници, а изузети су били кнезови. У својој књизи вршио сам на неколико места анализу својинских односа, а нарочито на стр. 42—45. На стр. 43 своје књиге извршио сам анализу како се за време Скендер-бега односио у појединим крајевима Црне Горе број кућа према броју баштина и како се то односило према расподели добара Црнојевића и осталих имања која држи санџак-бег и према расподели манастирских имања. Пошто сам

³⁴ Ердељановић, *Стара Црна Гора*, 298.

³⁵ То не смем да кажем, јер бих морао тврдити да је Томић лоше преписао, а оригинал нисам видео. Могућно је ипак да је лоше преписао Цетине место Глиуботин.

³⁶ То сам истакао у књизи. Закључак да су све куће имале земље извео сам на основу Богишићевог описа Црне Горе (види моју књигу стр. 49).

раније истакао да су кнезови имали слободне баштине, констатовао сам: „Мислим да је јасно да је због неједнаког поседа земљишта могло доћи до експлоатације давањем напола и уз трећину или четвртину међу самим филиурицијама.³⁷ Неће бити да је у Црној Гори у то време у друштвеним односима одлучивало само то каквих је особина био човјек“.³⁸ У једном свом каснијем прилогу показао сам како се то у току XVI века образовао један чифтлук у поседу једне хришћанске црногорске породице.³⁹ На стр. 44 и 45 сам дао податке о Хумцима као беземљашима, а навео сам и податке о неким другим насељима која немају баштине и указао на присуство санџак-бегових и манастирских имања у тим насељима. На положај Хумаца сам се поново навратио на стр. 72 и 73 и показао да су они остали беземљаш и у првој половини XVII века и објаснио какав је њихов однос према манастиру. Ту сам указао да су се одржали на манастирским имањима односи из епохе Ивана Црнојевића. Тиме сам показао јасно да сви Црногорци нису били власници земље коју су „работали“. На стр. 42—43 дао сам податке о хаса земљама и показао шта су сељаци плаћали и какве су дажбине давали за те земље које су држали, неке од њих индивидуално а неке колективно. Ту се види да Црногорци нису слободно располагали тим земљама; оне су биле уписане на санџак-бега, а рачунале су се као добра Црнојевића. Указао сам да је тих и манастирских земаља у брдским крајевима знатно мање, а да их у неким од њих уопште нема. На стр. 63—70 дао сам исти опис за период после Скендер-бега до 1570 године, констатујући какве су промене настале и указујући нарочито на смањење броја баштина и на прве зачетке чифтлучења. Ту сам дао и статистичке податке.

За касније доба сам такође указао на податке о односима на црквеним имањима и о економском јачању цркве, односно Цетињског манастира, у XVII веку, па сам — колико то извори дају — говорио и о другим друштвеним појавама у XVII веку.

О свему томе у својој књизи нисам изнео податке и расправљао ради тога да бих приказао те односе, него да објасним садржину црногорске аутономије.

Јер аутономија Црне Горе под турском влашћу у XVI и XVII веку била је у основи садржана у положају слободних сељака. Заправо, у развоју аутономије Црне Горе, односно у фазама њеног развоја, леже промене у положају слободних сељака. То је јасно из читавог мог излагања.

А један од основних услова за образовање и очување те аутономије јесте територијално јединство Црне Горе. Садашњи

³⁷ И ту сам цитирао Богишића.

³⁸ Ту сам такође цитирао шта Богишић каже о главарству и богатству.

³⁹ *Годишњак Ист. др. БиХ VII*, 34—36.

моји критичари истичу улогу црногорског збора у чувању јединства земље у то доба, а неки ранији критичари су то оспоравали. Општи црногорски збор је орган војне демократије, али је на њему најважнији скуп глава („властели от земље Черне Горе“) са епископом на челу и у XVII веку са спахијом, који оличавају јединство. По мени су претставници феудалних и полуфеудалних елемената у војнодемократском унутрашњем уређењу Црне Горе XVI и XVII века главни фактори који оличавају и чувају територијално јединство, услов за одржање и проширење аутономије Црне Горе чија је садржина положај слободних сељака.

Нећемо овде истицати колико су оно што ја кажем у својој књизи и у својим познијим радовима критичари разумели. Задржаћемо се само на ономе што конкретно поричу и тврде у погледу друштвене структуре у вези са питањем аутономије.

Они су тврдили:

- 1) да нема феудалних елемената у животу Црне Горе у XVI и XVII веку (ово само Недељковић);
- 2) да нису на црногорском збору били најутицајнији феудални и полуфеудални елементи (Недељковић, Станојевић);
- 3) да не постоје у XVI и XVII веку снаге које разједињују Црну Гору (Станојевић);
- 4) да није постојала опасност за положај Црне Горе од стране исламизираних Црногораца (Недељковић, Станојевић);
- 5) да је Црна Гора у XVI и XVII веку савез племена (Б. Петковић: држава на бази племена, Б. Недељковић: група племена).

Пре свега није тачно да ја главаре оглашавам феудалцима, што тврди Недељковић. Ја сам изричито рекао да то они нису били (стр. 108 моје књиге), али сам рекао да су они имали привилегован положај који је наследан. Главари су били претставници полуфеудалних елемената у животу црногорског народа у XVI и XVII веку. Претставницима феудалних елемената сматрао сам црквене поглавице и црногорске спахије.

Црногорска митрополија је била део српске цркве која је у то време имала државноправне и имовинске привилегије. Епископи, калуђери и свештеници претстављали су посебан staleж. Црква у Црној Гори је била највећи поседник земље, ако у XVI веку изузмемо хаса земље санцак-бега. Црквена имања су потицала од ранијих феудалних имања, па су се на њима делимично одржали стари односи (доказано на примеру Хумаца), а и у другим, касније успостављеним односима, на црквеним имањима постојала је експлоатација. Односи између цркве и Хумаца били су одређени повељом Ивана Црнојевића до 1638, а онда су одредили односе „властели од земље Черне Горе“ Црква је, док је Црна Гора била фидуријска област у XVI веку, плаћала за своја имања незнатне суме. На крају,

црква је гајила наслеђе из феудалне државе и настојала да се оно и код народа очува.

Недељковић се не упушта да докаже да црква не представља феудални елемент у животу народа.

По сведочанству М. Болице Вујо Рајчев је добио »in domino« од султана »alcuni sudditi della sua villa«. Недељковић то побија истичући да то нема ниједан тимарник у Турској (стр. 532). Међутим, кнезови иначе имају у XV и XVI веку себи подложне ратаје за које у дефтерима још стоји израз чифтије. Кнезови спахије имају у XV, XVI и XVII веку своје баштине и чифтлуке у саставу тимара. На свој начин тумачи Недељковић и податке народне традиције о приходима Вуја Рајчева. Ипак допушта да се он може сматрати феудалцем, али да код њега претеже својство племенског главара.

Узгред само да кажем да у дефтеру из 1523 године има трагова бивших тимара хришћана спахија.⁴⁰

Оно што Недељковић узгред каже шта је заправо феудализам, не спомињем, јер сам иначе довољно писао о феудализму, па не може бити спора шта у мом изражавању значе речи феудализам и феудални односи.

Кад имамо неке садржајније податке о црногорском збору, они показују да је предлоге и одлуке доносио скуп главара. Одлуке је општи збор примао или могао опозвати, ако је био незадовољан. То показује податак о збору 1613 године на којем су главари донели одлуку да се плати тражени харач који је захтевао скадарски санџак-бег, а сиротиња је повикала да нема откуд платити, па је донесена друга одлука да се оружјем одбије очекивани напад Турака.⁴¹

Али има докумената из којих се види да се могао састати скуп главара Црне Горе и донети одлуке, а да не присуствују сви Црногорци.

Кад је избио сукоб између Хумаца и Цетињског манастира 1638 год. и кад је тај сукоб дошао до врхунца, позвани су „властели от земље Черне Горе“ и дошли су „кнезови и властели од Черне Горе“, од којих је само од Цетиња Мартин Владков дошао са племеном. Они су на крају поставили поротни суд од 24 кмета који је донео пресуду. Касније су „властели от Черне Горе“ донели одлуку о регулисању односа између Хумаца и цркве. У документу се као сведоци спомињу „више писани властели и судије“.⁴²

Из овог се примера види да скуп главара Црне Горе доноси одлуку. Овај орган је донео одлуку о заштити манастирских имања којој су се Хумци покорили, само што су их присутни

⁴⁰ Радови Научног др. БиХ II, 214 и *Годишњак Ист. др. БиХ VI*, 60—61.

⁴¹ Томић, *Политички однос...*, 65—66.

⁴² *Записи*, X, књ. XVII (1937), 101—103.

папини чауши почели бити. Али касније тај орган доноси одлуке обавезне за цркву и за Хумце.

Доношењу одлуке присуствује цетињско племе, јер се одлука није могла санкционисати без племена или села којег се тиче. Војнодемократски карактер општег црногорског самоуправног органа састоји се у томе што се одлуке које доноси скуп главара морају санкционисати од племена и села којих се тиче. На тај начин општи црногорски збор претставља суверенитет свих јединица са свима члановима, без чијег санкционисања не може добити обавезну снагу одлука донета на скупу главара.

У скупу главара владика и у XVII веку спахија претстављали су и формално читаву Црну Гору. Да утицај владике није био мали, види се из многих података, нарочито у односима са Млечима. Један пример великог утицаја владике су одлуке црногорског збора од 1647 (или 1648) године којима се утврђују услови под којима би Црна Гора признала власт Млетака. У писмима млетачким властима Црна Гора је претстављена прво владиком, па затим кнезовима са спахијом и на крају „часним збором“.

Мислим да има још итекаквог оправдања кад истичем скуп главара и улогу владике и црногорског спахије у њему.

Не стоји да су Црногорци увек јединствено иступали према Турцима и Млечанима, што тврди Станојевић (стр. 412). Он сам наводи да је у Кипарском рату свако село посебно прилазило Републици (стр. 344), а стварно се види из података да су поједина села пришла Млечанима. У сукобу између скадарског паше и Црногораца 1613 године, кад је на општем збору решено да се да оружани отпор санџак-бегу, нека гранична црногорска села су платила и разбила јединство, па су остали Црногорци морали попустити. У почетку Морејског рата Црна Гора се поделила, само је једна половина пришла Млечанима. То су само надобхват саопштени примери, а њих има доста. Постојале су јаке локалне снаге у Црној Гори и у XVI и XVII веку које су у датим моментима, гледајући своје интересе, разбијале јединство Црне Горе. Тврдња да то није било тако не почива на чињеницама.

Што се тиче тврђења да муслимани Црногорци нису претстављали никакву опасност за положај Црне Горе, могу да кажем да су моји критичари заборавили врло важне изворе и врло крупна факта. „Видећи Санџак-бег да је Црна Гора остала без начелства — вели Петар I у својој краткој историји Црне Горе, описујући време после смрти владике Никодима (око 1540) — нађе да је то једино средство по којем би он могао с помоћу црногорскијех потурчењаках Црну Гору без крвопролића освојити. И тако подкупи честопоменуите потурчењаке, а особито оне који около Ријеке Црнојевића и крепости Иван-бегом саграђене, а ови будући у најближе сусједство турско, уведоше

по ноћи Турке у ону крепост, а учинише се власници од пазара Ријеке Црњујевића, без које народ црногорски ни по који начин живјети не могаше“. Кад се не води рачуна о оваквом извору и податку за који и турски извори показују да је тачан, јасно је да се могу одбацити ситни подаци о зачецима чифтлучења у другој половини XVI века.

Овим истицањем ја не велим да су Црногорци муслимани увек заузимали такав став, да није долазила до изражаја њихова везаност са својим племеном или селом. Али није тачно да се они никад нису издвајали од осталог народа Црне Горе и да никад нису претстављали опасност за положај Црне Горе. Та тврдња је идеализација племенског живота у Црној Гори од стране мојих критичара.

А сада о племенима. Ја заиста ту не знам да кажем више него што сам рекао. О брдским племенима и о Никшићима постоје важни подаци у турским дефтерима. Један део тих података сам саопштио, а други ћу саопштити, надам се, пре конференције на Цетињу идуће године. Ако Бранислав Недељковић мисли да се може описати племенска структура Црне Горе у XVI и XVII веку у детаље, ја му не браним да то напише.

Оно што ја могу да утврдим о племенима Старе Црне Горе у XVI и XVII веку довољно је за одређивање карактера аутономије Црне Горе у то време.

Половина Црне Горе нема племенску структуру у XVI и XVII веку. Црна Гора се у XVI веку делила на нахије, од којих су се само две (Малоншићи и Пјешивци) поклапале са племенима, док је трећа (Катунска) била састављена од већег броја племена. Од остале четири нахије две су имале понегде некакве зачетке племена, а остале две нису имале никаква трага од племенске организације. У XVII веку остало је углавном исто стање што се тиче територијалне поделе на племенску и неплеменску област, али су, изгледа, племена ојачала. Међутим, у XVI и XVII веку постојале су свугде на територији Црне Горе кнежине.

Према томе, илузорно је говорити о племенској аутономији Црне Горе у XVI и XVII веку, а оправдано је говорити о племенској аутономији Куча, Пипера, Бјелопавлића и других. Ако је потребно формулисати по самоуправној форми аутономију Црне Горе у XVI и XVII веку, онда је она аутономија једне земље која је федерација кнежина, од којих су неке уједно и племена.

*

* *

Надам се да је овде понешто разјашњено и да нећу изазвати нову полемику. Тиме завршавам овај осврт, уз најбоље жеље да моји критичари објасне племенску структуру Црне Горе у XVI и XVII веку.

Бранислав Ђурђев